

УДК 331.5.

А. І. Доценко,

доктор географічних наук,

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

Г. О. Красівська,

аспірант Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України

ТЕНДЕНЦІЇ ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Відтворення людського капіталу є головною складовою його формування. В умовах становлення ринкової економіки та постіндустріального суспільства в Україні процес відтворення людського капіталу характеризується значними особливостями, аналіз яких дав можливість виявити певні тенденції. Істотні зміни процесу відтворення населення України в кінці ХХ та на початку ХХІ ст. зумовили його депопуляцію, спричинили зменшення чисельності людського капіталу міських та сільських поселень.

Аналіз останніх досліджень. Проблема формування і використання продуктивних сил людини у формі людського капіталу присвячено багато праць вітчизняних вчених: Д. Богині, О. Грішнєвої, Н. Голікової, Г. Дмитренка, М. Долішнього, Т. Дорогунцова, С. Заяць, С. Злупко, І. Каленюк, А. Колода, Л. Кривенко, В. Куценко, В. Лагутіна, Е. Лібанової, В. Мандибури, І. Петрової, В. Савченка тощо. Відбувається подальше поглиблення методології дослідження людського капіталу. Однак мало приділяється уваги вивченню людського капіталу в контексті просторового розвитку. Наявність відмінностей у відтворенні людського капіталу міст і сіл обумовлює необхідність

використання поселенсько-просторового підходу у вивченні цього питання.

Мета дослідження: дослідити тенденції відтворення людського капіталу поселень України; згрупувати регіони за темпами зменшення людського капіталу; визначити особливості відтворення людського капіталу сільських поселень.

Основні результати дослідження. У період 1993 — 2009 рр. загальна чисельність наявного населення зменшилася на 6,7 млн. осіб або на 12 %. Причому зменшення людського капіталу відбувалося і у міських, і у сільських поселеннях, хоча темпи його були різними. Цей негативний суспільно-демографічний процес мав значні регіональні відмінності, про що свідчать відомості таблиці наведеної нижче.

Як видно з табл. 1, за темпами зменшення людського капіталу можна виділити три групи регіонів України. До першої слід віднести Північний, Волинський та Карпатський регіони, які відрізняються найменшими темпами зменшення чисельності населення протягом 1993 — 2009 рр. (4 — 10 %). Це слабо урбанізовані агропромислові регіони з відносно невеликою щільністю населення та більш-менш нормальною демографічною ситуацією. Другу групу репрезенту-

Таблиця 1

Зменшення чисельності населення регіонів України в період 1993 — 2009 рр.

Регіони	Чисельність населення, млн. осіб		Зменшення чисельності населення	
	1992	2009	млн. осіб	%
Північний	7,5	6,9	0,6	92,1
Волинський	2,3	2,2	0,1	96,5
Карпатський	6,5	6,1	0,4	94,0
Подільський	4,6	4,1	0,5	88,2
Центральний	2,8	2,3	0,5	83,0
Північно-Східний	6,4	5,4	1,0	84,4
Донецький	8,2	6,8	1,4	82,1
Придніпровський	6,0	5,1	0,9	85,0
Причорноморський	7,9	7,0	0,9	88,6
Україна - всього	52,2	45,9	6,7	88

Джерело: [1, с. 5, 7, 8; 2, с.5].

Розподіл постійного населення України за віковими групами, %

Роки	Всього	у тому числі у віці		
		допрацездатному	працездатному	після-працездатному
1959	100	27,0	57,8	15,2
1999	100	15,5	57,2	23,4
2006	100	15,5	60,6	23,9
2006 до 1999	93,9	75,1	99,5	96,4

Джерело: [3, с. 14]

ють Подільський, Придніпровський та Причорноморський регіони, у яких чисельність населення значно зменшилася (на 11 — 15 %). Ці регіони досить різні за рівнем економічного розвитку, урбанізації та заселеності території. Спільним для них є складна демографічна ситуація, що зумовила зменшення людського капіталу протягом 1993 — 2009 рр. на 2,3 млн. осіб.

До третьої групи відносять теж три регіони: Центральний, Північно-Східний та Донецький, що характеризуються найбільшими темпами скорочення людського капіталу (на 16 — 18 %). Причини цих негативних тенденцій різні. Із Центрального регіону, розташованого у периферійній частині зон тяжіння до Києва та Дніпропетровська, спостерігався значний міграційний відтік населення до цих великих міст. Північно-Східний є класичним дрібноселенним регіоном України (середня людність села становить 311 осіб проти 510 осіб в середньому в Україні) з вираженим постарінням сільського населення та високим рівнем його смертності. Щодо Донецького, то це високо урбанізований індустріальний регіон, який знаходиться в глибокій економічній кризі у зв'язку із закриттям близько 100 вугільних шахт, великої кількості машинобудівних та хімічних підприємств. Це зумовило потужний і тривалий міграційний відтік працездатного населення за межі України та дуже високий рівень безробіття. Протягом 1993 — 2009 рр. в Донецькому, порівняно з іншими регіонами України, відбулося найбільше зменшення чисельності населення (на 1,4 млн. осіб, або на 18%) і відповідно людського капіталу.

Отже, незважаючи на стійку тенденцію кількісного зменшення людського капіталу у всіх регіонах України, процес його відтворення триває. Він характеризується поступовим заміщенням старшого покоління, яке відходить із життя, новою генерацією, хоча й чисельно меншою. Процес відтворення людського капіталу має значні регіональні відмінності і за темпами, і за масштабами трансформаційних змін. У результаті цього людський капітал України істотно змінився за останнє двадцятиліття не лише кількісно, але й якісно, що виявляється у зміні статеві-вікового, професійно-кваліфікаційного, освітнього та духовного складу населення.

За останні 50 років статеві-вікова структура людського капіталу, зосередженого у міських та сільських поселеннях України, зазнала помітних змін. Спостерігається тенденція зменшення диспропорцій чисельного співвідношення чоловіків та жінок. Питома вага жінок серед наявного населення України повільно зменшується (з 55,6 % у 1959 р. до 53,5 % у 2000 р.) Про нормалізацію статевої структури свідчать такі відомості. Якщо в 1959 р. на 1000 чоловіків припадало 1254 жінки, то у 2000 р. — 1153 жінки. Як бачимо, спостерігається тенденція до нормалізації статевої структури людського капіталу, хоча цей процес є довготривалим.

Відтворення людського капіталу залежить також від особливостей вікової структури населення, що відображені в табл. 2.

Як видно з табл. 2, населення працездатного віку, яке становить найбільш активну та якісну частину людського капіталу, складає переважну більшість постійного населення України. У 2-й пол. ХХ та на початку ХХІ ст. питома вага його підвищилася від 57,8 % у 1959 р. до 60,6 % у 2006 р., хоча абсолютна кількість його трохи зменшилася. Істотні зрушення відбулися у співвідношенні осіб молодшого та старшого від працездатного віку. Питома вага дітей та підлітків знизилася від 27 % у 1959 р. до 15,5 % у 2006 р., що зумовлено значним зменшенням їх кількості у зв'язку із зниженням рівня народжуваності. Одночасно відбувався інший процес — підвищення питомої ваги осіб старших за працездатний (пенсійний) вік від 15,2 % у 1959 р. до 23,9 % у 2006 р., чисельність яких зменшувалася досить повільно. Наслідком цих демографічних процесів стало старіння населення України та відповідно й людського капіталу. Це вимагає суттєвих змін державної соціальної політики, спрямованих на розширення соціального захисту пенсіонерів та інвалідів.

Не менш важливою тенденцією відтворення людського капіталу поселень України, пов'язаною із змінами його вікової структури, є стан здоров'я населення, зумовлений рівнем його захворюваності. Узагальнюючим показником стану здоров'я може слугувати самооцінка стану здоров'я населення, зроблена

Таблиця 3

Самооцінка стану здоров'я населення України, %

Показники	2002	2003
Населення - усього	100	100
у т.ч. оцінили стан здоров'я як „добрий”	24,7	24,1
„задовільний”	60,0	61,0
„поганий”	15,3	14,9

Джерело: [4, с. 14]

Таблиця 4

Самооцінка стану здоров'я населення регіонів України на жовтень 2003 р. (за відомостями вибіркового опитування), %

Регіон	стан здоров'я		
	добрий	задовільний	поганий
Північно-Східний	18,3	65,6	16,1
Донецький	14,1	72,0	13,9
Придніпровський	27,6	58,3	14,1
Причорноморський	30,9	55,8	13,3
Подільський	27,5	54,9	17,6
Центральний	13,7	71,1	15,2
Карпатський	37,9	49,9	12,2
Поліський (вкл. Північний та Волинський)	21,1	59,2	19,7

Джерело: [4, с. 32]

Таблиця 5

Розподіл населення України у віці 10 років і старше за рівнем освіти, %

Показники	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	2001 р.
Всього	100	100	100	100	100
з них мають освіту: вищу повну	2,1	4,0	6,5	9,5	12,9
базову	-	-	-	-	0,7
неповну	5,5	7,9	11,9	17,9	17,7
загальну середню: повну	6,4	13,8	22,5	28,5	34,9
базову	23,3	23,6	22,2	17,2	16,0
загальну початкову	29,9	27,3	25,2	20,2	14,2

Джерело: [3, с. 32]

на основі вибіркового опитування, проведеного Держкомстатом України у жовтні 2003 р. (табл. 3).

Як видно з табл. 3, у 2003 р. „задовільний” стан здоров'я мало 61 %, а „добрий” лише одна чверть всього населення України, простежується тенденція зменшення останнього. Що стосується „поганого” стану здоров'я, то його має в середньому 15 % населення із тенденцією зниження. Аналіз наведених відомостей дає підстави зробити висновок, що на початку XXI ст. помітно знизилася питома вага осіб, які мали „добрий” та „поганий” стан здоров'я, підвищилася — „задовільний”.

Заслуговує на увагу аналіз територіальних відмінностей стану здоров'я населення України (табл. 4).

Як видно з табл. 4, найбільшу питому вагу осіб із „добрим” станом здоров'я мали Карпатський та Причорноморський регіони (31 — 38 %), у яких значного розвитку набуло рекреаційне господарство, а найменшу — Донецький і Центральний. Щодо поганого стану здоров'я, то за цим показником на першому місці Поліський регіон (близько 20 %), що зумовлено наслідками Чорнобильської катастрофи, на другому — Подільський (17,6 %), що пов'язано з низьким рівнем розвитку сфери охорони здоров'я. Відзначимо, що найбільшу питому вагу задовільного стану здоров'я населення мали Донецький та Центральний регіони (71 — 72 %), які значно відрізня-

Зменшення чисельності сільського населення України за 1992 — 2009 рр.

Регіон	1992 р.	2009 р.	Зменшення у 2009 р. до 1992 р., %
Північний	2142,7	1631,0	76,1
Волинський	1148,6	1102,7	96,0
Карпатський	3181,6	3093,2	97,2
Подільський	2454,4	2058,4	83,9
Центральний	1188,0	961,0	80,9
Північно-Східний	1924,7	1526,8	79,3
Південно-Східний	896,9	732,3	81,6
Придніпровський	1135,4	974,3	85,8
Південний	2696,1	2357,4	87,4
Україна	16773,1	14438,1	86,1

Джерело: [1, с. 5, 7, 8]

ються за природними умовами, рівнями промислового розвитку та урбанізації.

Зазначимо умовність та суб'єктивність поданих характеристик стану здоров'я населення, які не мають чітких кількісних індикаторів. Незважаючи на таку дещо спрощену оцінку здоров'я населення, вона дає певне уявлення про фізичний стан людського капіталу регіонів України як одного з складових його відтворення.

Особливості духовного відтворення людського капіталу поселень України розглянемо на прикладі рівня освіти населення та його змін у 2-й пол. XX ст. (табл. 5).

Як показують відомості табл. 5, найбільша частина населення України (близько третини) має повну загальну середню освіту. Питома вага цієї частини населення виросла майже у 7 разів (з 6,4 % у 1959 р. до 34,9 % у 2001 р.). Другу за чисельністю групу складає населення, яке має неповну вищу освіту, питома вага якого підвищилася у тричі (з 5,5 % у 1959 р. до 17,7 % у 2001 р.). Значно підвищилася також частка осіб, які мають повну вищу освіту (з 2,1 % у 1959 р. до 12,9 % у 2001 р.). Інші тенденції характерні для населення, яке має базову загальну середню та початкову освіту. Так, питома вага осіб із базовою середньою освітою (тобто 9 класів) знизилася з 23,3 % у 1959 р. до 16 % у 2001 р. Така ж тенденція притаманна населенню із загальною початковою освітою. Питома вага його знизилася з майже 30 % у 1959 р. до 14,2 % у 2001 р. Високий рівень розвитку науково-технічного прогресу, модернізація та автоматизація виробництва, будівництва і транспорту підвищили вимоги до якості робітників, які повинні мати вищу, або повну середню освіту.

Розглянуті особливості сучасного процесу відтворення людського капіталу мають значні

відмінності у міських та сільських поселеннях України, про що свідчать наведені нижче матеріали.

Відтворення людського капіталу сільських поселень

Значний вплив на відтворення людського капіталу сільських поселень України мала трансформація економічних відносин, аграрні перетворення на селі та економічна криза, що спіткала Україну в 90-х роках минулого століття. Ці процеси спричинили поглиблення демографічної кризи, спад виробництва, занепад сільського господарства, значні диспропорції між попитом і пропозицією робочої сили, деградацію соціальної інфраструктури, що негативно вплинуло на відтворення людського капіталу сільських поселень.

Про загальні тенденції динаміки відтворення людського капіталу сільських поселень свідчать зміни чисельності сільського населення України за останні 17 років (табл. 6).

Базовими у відтворенні людського капіталу сільських поселень є демографічні тенденції, які виявляються у зменшенні чисельності сільського населення (табл. 6). Протягом 1993 — 2009 рр. сільське населення України скоротилося на 2,3 млн. осіб або на 14 %. За темпами скорочення сільського населення регіони України можна поділити на три групи: найбільшого, середнього та найменшого скорочення. До першої групи належить, перш за все, Північний регіон, де сільське населення зменшилося на 24 %, а також Північно-Східний, Центральний та Південно-Східний регіони, де цей показник в середньому становив 20 %. До другої групи, яка включає регіони із середньоукраїнськими показниками зменшення чисельності сільського населення входять Південний, Придніпровський та Подільський регіони. Найменше скоротилося сільське населення Карпатсько-

Таблиця 7

Демографічне навантаження населення працездатного віку

Показники	1991 р.	2001 р.	2006 р.
Загальне навантаження	1024	967	840
у тому числі особами у віці:			
- молодшому за працездатний	446	402	335
- старшому за працездатний	578	565	505
Природний приріст (скорочення) населення, тис осіб	+27,6	-369,5	-355,9

Джерело: [5, с. 149]

Таблиця 10

Розподіл сільського населення України за рівнем освіти, % 2005 р.

Показники	Розподіл населення (в %) у віці 6 років і старше за рівнем освіти		
	Усі домогосподарства	у т.ч. проживають:	
		у міських поселеннях	у сільській
повна вища	15,2	19,3	7,0
базова вища	1,1	1,3	0,7
неповна вища	17,9	20,7	12,2
повна загальна середня	37,4	35,7	40,7
базова загальна середня	12,9	10,4	17,9
початкова загальна	5,4	4,6	7,1
населення, яке має	20,7	21,0	20,1

Джерело: [5, с. 172]

го та Волинського регіонів відповідно на 2,8 і 4 %, що у 3 — 4 рази краще середньоукраїнських показників.

Важливою складовою у відтворенні людського капіталу є наявність освіти. Відмінності в освітньому рівні певним чином відображають можливості доступу до освіти, які за цим критерієм є значно нижчими в сільських поселеннях, ніж у міських (табл. 10). Загальна тенденція відтворення освітньої частини людського капіталу в сільських поселеннях виявляється у збільшенні диспропорцій із зростанням рівня освіти.

Так, частка сільського населення, яка має повну вищу освіту становить 7 %, що в 2,7 рази менше, ніж в міських поселеннях. У рівні вищої освіти зберігається суттєвий дисбаланс між сільськими і міськими поселеннями (майже вдвічі). Освітні показники в різних типах поселень стабілізуються на рівні повної загальної середньої освіти, де частка сільського населення з нею на 5 % вища, ніж у міського. Така ситуація свідчить про наявність сформованої мережі загальної середньої освіти у сільських поселеннях, а також наявність проблем отримання вищої освіти саме сільським жителям. Це підтверджує той факт, що частка населення, яке має професійно-технічну освіту в сільських і міських поселеннях приблизно однакова (20 %).

Щодо стану здоров'я людського капіталу сільських поселень України, то кількісні показники відображені

у табл. 11 свідчать, що умови відтворення здоров'я, як одного із основних складових людського капіталу, у сільських поселеннях є несприятливими.

Кількість лікарняних закладів досить стрімко скорочується. Рівень забезпеченості дільничними лікарнями скоротився вдвічі. Стабільною є частка ФАПів, як основних видів закладів, що надають послуги з охорони здоров'я у сільських поселеннях, але й забезпеченість ними скоротилася майже на 5 %. Позитивна динаміка спостерігається у амбулаторно-поліклінічних закладах, забезпеченість якими зросла в два рази. Однак, що стосується дільничних лікарень, то найнижча забезпеченість ними сільських поселень не обов'язково свідчить про ненадання сільському населенню цих видів послуг, адже воно може користуватися і користується закладами, що знаходяться в селищах міського типу або в містах.

Висновки. Дослідження процесу відтворення людського капіталу України на поселенському рівні дало можливість зробити такі висновки:

- На сучасному етапі в Україні відбувається регресивний режим відтворення людського капіталу, зумовлений поглибленням негативного процесу депопуляції населення. За останні 16 років найбільше зменшення чисельності людського капіталу відбулося у Донецькому регіоні, який зазнав найбільшої економічної кризи.

Рівень забезпеченості сільських поселень закладами охорони здоров'я, %

Показники	1990	1995	2000	2005
Дільничні лікарні	5,1	4,9	3,3	2,6
Амбулаторно-поліклінічні заклади	5,6	6,2	8,4	10,7
Фельдшерсько-акушерські пункти	57,5	57,0	56,2	52,9

Джерело [5, с. 335 — 337]

• Головною тенденцією відтворення людського капіталу є зміна одних поколінь іншими, причому кількість нових генерацій все менша, ніж поколінь, що виходять з життя. Звідси, головний висновок полягає у пріоритетності відтворення людського капіталу не кількісно, а якісно.

• Якісні зрушення у структурі та відтворенні людського капіталу полягають у підвищенні питомої ваги осіб працездатного віку та осіб, які мають задовільний стан здоров'я. Не менш важливі зрушення у освітній структурі капіталу, зокрема за останні 20 років значно підвищилася питома вага осіб, які мають повну загальну середню та вищу освіту.

• Процес відтворення людського капіталу має значні відмінності у міських та сільських поселеннях України. Демографічні тенденції відтворення людського капіталу сільських поселень мали значні територіальні відмінності. За останні 17 років найбільшими темпами зменшилася чисельність сільського населення Північного та Північно-Східного регіонів, що зумовило виникнення депресивних сільських територій.

• Зрушення статево-вікової структури сільського населення зумовили тенденцію до зменшення навантаження працездатного населення особами молодшими та старшими працездатного віку. Це пов'язано з новими тенденціями природного руху сільського населення внаслідок підвищення рівня народжуваності.

• Якісні зміни відтворення людського капіталу пов'язані із тенденціями підвищення його освітнього рівня, зокрема підвищилася частка осіб, які мають повну загальну середню освіту. Що стосується вищої освіти, то в сільських поселеннях частка її майже утрічі менша, ніж у міських.

Література

1. **Чисельність** населення України на 1 січня 1993 року. Стат. зб. — К. : Мінстат України, 1993. — 90 с. 2. **Чисельність** наявного населення України станом на 1 січня 2009 року. Стат. зб. — К. : Держкомстат України, 2009. — 116 с. 3. **Розподіл** постійного населення за статтю та віком станом на 1 січня 2007 року. Стат. зб. — К. : Держкомстат України, 2000. — 416 с. 4. **Стан** здоров'я населення (за даними вибіркового опитування). Стат. зб. — К. : Держкомстат України, 2004. — 130 с. 5. **Розвиток** сільських тери-

торій України / Держкомстат України. Нац. Академія держ. Управління при Президентіві України. Ін-т стратег., досліджень. — К. : ІВД Держкомстату України, 2006. — 751 с. 6. **Соціальні** індикатори рівня життя населення. Стат. зб. — К. : Держкомстат України, 2009. — 220 с. 7. **Регіональний** людський розвиток. Стат. бюлетень. — К. : Держкомстат України, 2010. — 43 с.

Доценко А. І., Краєвська Г. О. Тенденції відтворення людського капіталу поселень України

У статті досліджуються тенденції відтворення людського капіталу поселень України. Проведено групування регіонів за темпами відтворення людського капіталу. Особлива увага приділена охороні здоров'я та освіті як його базовим компонентам.

Ключові слова: людський капітал, поселення, стан здоров'я, рівень освіти.

Доценко А. И., Краевская Г. А. Тенденции воспроизводства человеческого капитала поселений Украины

В статье исследуются тенденции воспроизводства человеческого капитала поселений Украины. Проведена группировка регионов за темпами воспроизводства человеческого капитала. Особенное внимание уделено здравоохранению и образованию как его базовым компонентам.

Ключевые слова: человеческий капитал, поселения, состояние здоровья, уровень образования.

Dotsenko A. I., Kravetska G. A. Trends of reproduction human capital of settlements in Ukraine

This article investigates trends in human capital reproduction settlements of Ukraine. A grouping of regions by the rate of reproduction of human capital. Special attention is paid to health and education as its basic components.

Key words: human capital, settlements, health, education.

Стаття надійшла до редакції 25.04.2011
Прийнято до друку 27.05.2011